

ОСОБИСТІТЬ У КРИЗОВИХ УМОВАХ ТА КРИТИЧНИХ СИТУАЦІЯХ ЖИТТЯ: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції 22–23 лютого 2018 року / Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2018 .- С.56 - 61.

Копилов Сергій Олегович, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України (м. Київ)

«КРИЗА ЛЮДСТВА» ТА ПСИХОЛОГІЯ БУТТЯ В КУЛЬТУРІ

Анотація. Численні кризові ситуації сьогодення, зокрема взяті в їхньому психологічному вимірі, вкорінені у глобальній цивілізаційній кризі ХХ - початку ХХІ ст., яка часто характеризується як "криза культури" й водночас "криза свідомості". Автор, спираючись на **філософську логіку культури В.С. Біблера**, окреслює зміст та взаємовизначальний зв'язок цих двох визначень як універсальї сучасного буття. Згадана концепція дає змогу побудувати психологічну модель кризових явищ та намітити стратегії їх подолання через розбудову продуктивної взаємодії двох провідних настановлень індивідуальної психіки - **свідомості та мислення**. Такий взаєморозвиток, у свою чергу, передбачає особистісну та суспільну орієнтацію на **буття в культурі як у царині витворів**, тобто на **діалог культур**.

Ключові слова: Криза свідомості, мислення, твір культури, діалог культур.

Kopylov S.O.

"HUMANITY'S CRISIS" AND PSYCHOLOGY OF BEING IN CULTURE

Abstract . Numerous and multiple crises of modernity, especially in it's psychological aspect, are inculcated in the global civilization's crisis of last centuries. The latter is frequently defined as "crisis of culture" and "crisis of

*consciousness". The author expose a sense and relation of these universal definitions at the context of **philosophical logic of culture** (V.Bibler). This conception enable to construct the psychological model of crises and it's overcoming by development of efficient relations of **consciousness** and **thinking** as main psychical orientations. The latter is possible by means of individual and social orientation at the **being in culture (in the world of works)**, that is the **dialogue of culture**.*

***Keywords:** crisis of consciousness, thinking, work of culture, dialogue of culture.*

Розвиток і практичне застосування соціально-гуманітарного знання має орієнтуватися на провідні реалії та тенденції сучасної (новітньої) цивілізації - на її всезагальні буттєві та пізнавальні визначення (*універсалії*). Це надто стосується осмислення, - зокрема, психологічного – численних *кризових ситуацій*, вочевидь, пов'язаних із загальноновизнаною нині характеристикою цієї доби як глобальної «кризи людства».

З-поміж багатьох тлумачень цієї кризи вельми актуальними, продуктивними для психології видаються два визначення, що окреслилися ще на початку ХХ ст. і нині досить поширені у науковій і побутовій свідомості, - «*криза свідомості*» та «*криза культури*». Перше з них слушно висуває наперед *внутрішній* аспект кризового стану сьогодення, аж ніяк не ігноруючи зовнішніх чинників і водночас охоплюючи як індивідуальні, так і суспільні феномени. "Культурологічне" ж визначення вказує на *соціально-історичний* смисл кризи, який, за багатьма свідченнями, полягає в занепаді, вичерпанні певного усталено-всезагального *способу діяльності та світорозуміння*, що домінував за попередньої (нової) доби. Отже, йдеться про радикальну трансформацію, перехід (нагально необхідний, але дуже болісний, розтягнутий – або й відкладений - більш ніж на століття...) до *нового типу культури, нового розуму* (раціональності). Останнє, очевидно, передбачає відповідне перетворення *свідомості*; тобто, одразу намічається

взаємозв'язок двох згаданих визначень (який, однак, слід окреслити докладніше). Суттєво також, що категорії свідомості та культури тут виступають еквівалентами людського буття як такого - його всезагальними атрибутами-універсальїями, про які йшлося вище.

Власне, саме проблема трансформації культури та свідомості постала наріжною для філософської, наукової, етичної та релігійної, естетичної, соціально-політичної думки ХХ – початку ХХІ століть. Відтак існують відмінні – часом до протилежності - тлумачення змісту згаданої нової домінанти бачення (і творення!..) буття і, відповідно, різні «проекти» подолання кризи. Натомість бракує *інтегративних* моделей, що враховували б найпродуктивніші змісти цих підходів і водночас долали їхню однобічність. Останнє вимагає, у свою чергу, чіткішого логічного окреслення й розвитку понять свідомості та культури, які налічують сотні дефініцій.

На нашу думку, саме широтою синтезу, логічною строгістю та евристичністю відзначається філософська концепція В.С. Біблера, що акумулює провідні традиції європейської думки й водночас спрямована на передвизначення обрисів нового, сучасного розуму. У контексті своєї *філософської логіки культури* Біблер розгортає, зокрема, певне бачення внутрішнього світу людини, де наріжними постають співвідносні феномени *свідомості* й *мислення*. Їх тлумачення в цій концепції видається вельми перспективним для науково-психологічного моделювання кризових явищ та шляхів їх подолання. Відтак актуальним є аналіз зв'язку розвиненого Біблером поняття культури з категоріями свідомості й мислення та коректна проекція цих ідей у площину власне психологічного дослідження.

Передусім свідомість розглядається Біблером "не в її емпіричній наявності", а "в її *насуцності*... як насилу збережуваний, болісно відновлюваний феномен людського буття... як деякий спосіб буття людського духу..." - це філософсько-антропологічне розуміння, очевидно, прямо замикається на проблематику "кризи людини". Водночас тут намічено суть відношення свідомості й *мислення* в біблерівській концепції: для *думки*

свідомість є чимось проблематичним, лише можливим і "насушним", таким, що має постійно відновлювати й відтворювати себе - *можливістю* (чи неможливістю?..) *іншої, нової* свідомості.

Далі, свідомість розуміється як *"єдність (цілісність)...* неподільність на будь-які окремі феномени або "частини"...». Цю якість, давно постульовану у філософії та психології, Біблер евристично тлумачить як зосередження "всіх феноменів, які зазвичай приписуються свідомості... у неподільній точці теперішнього (цієї події)", як напружене "проектування" в цю "дану мить" всього минулого (пам'ять) та майбутнього (уява). У цій точці особа (Я) здатна "сприймати" покладати ціле свого буття завдяки своєрідному самовідстороненню - баченню "миті теперішнього" очима минулого й майбутнього та водночас погляду на все своє буття - від початку до кінця - з точки зору цієї "миті".

Відтак, за Біблером, у внутрішньо-суперечливому, напруженому *синтезі* свідомості теперішнє вже не просто детермінується минулим і майбутнім, але *перетворює*, "перевизначає" їх, і це є механізмом *самодетермінації* людської особи. (Завважимо наперед, що саме таке самовизначення, самоперетворення свого та всезагального буття становить за Біблером сутність *культури*). Зі сказаним тісно пов'язане друге вихідне визначення свідомості - "закріплення *назовні певної точки, з якої я можу усвідомлювати себе й усвідомлювати світ*". І це цілісне самотрансцендування - погляд з точки зору *іншого* - є основою самосвідомості й водночас позицією мислення, інтелектуальної *рефлексії*

Отже, на думку Біблера, свідомість конституюється (напружено "утримує", відтворює й змінює себе) *в інтенції на мислення*. Водночас свідомість - "джерело мислення, його носій". У підсумку ж ці взаємовизначальні настановлення виступають як *протилежні*, конфліктуючі: "Якщо свідомість є психологічним спів-буттям мого самототожного Я і - так само одвічно самототожного - "предмета" моєї свідомості... то *думка* завжди виникає як *сумнів* в одвічності мого буття та буття речей, інших людей;

думка виносить моє Я та Ти іншого суб'єкта в точку, де їх ще або вже (у припущенні) *нема...* точніше... передбачається *можливість* (і - *початок*) їх буття... де ці вічність та безпочатковість можуть бути *обґрунтовані*, а не взяті як наявний факт".

Це по-новому висвітлює поняття кризи свідомості (як "внутрішнього" аспекту цивілізаційної кризи). Адже несамототожність, радикальне "неспівпадіння з собою" (М.М. Бахтін), що покладається мисленням (настановленням на граничний сумнів, запитування, осягнення суперечностей, на логічне та екзистенційно-сміслові *обґрунтування* існуючого) постає наріжною рисою людського буття, парадоксальною *передумовою та "механізмом" його тотожності й цілісності*. Відтак остання вже не може тлумачитись статично, "субстанційно", *монологічно*: окреслені вище уявлення є передвизначенням внутрішньої та зовнішньої *діалогічності* свідомості й життєдіяльності людини (див., зокрема, основні праці М.М. Бахтіна).

Однак яким чином співвідноситься намічений вище *ідеальний* образ "сперечання-синергії" свідомості й мислення з *емпіричною* картиною аномально-кризових станів індивідуальної та суспільної свідомості (зокрема, з такими їх зазвичай виокремлюваними негативними ознаками, як ціннісно-смістова дезорієнтація (невизначеність); фрагментарність, неструктурованість, еkleктичність; послаблення чи брак розумових, рефлексивних здібностей та механізмів і, відповідно, посилення ірраціональних тенденцій тощо)? Принаймні можна припустити, що саме відчуття *руйнування (втрати) цілісності буття* (як вищезгаданого співбуття тривало-самототожних Я і Ти, Я і світу) провокує необхідність мислення, хоча і не "гарантує" відповідної здатності результативності. Мисленнєва ж інтенція тут постає двозначною: рефлексуючи згаданий "брак" чи "втрата" свідомості, фіксуючи її конфліктні суперечності й некогерентність, думка цим самим начебто *поглиблює* цю кризу з іншого ж боку, мислення відшукує й розвиває логічні *зв'язки* (в світлі вище

викладеного вже можна уточнити - *діа-логічні стосунки*) між відмінними, суперечливими "іпостасями", інтенціями, фрагментами свідомості, цим самим "працюючи" на її оцільнення, гармонізацію. У цьому сенсі свідомість - у її налаштованості на мислення) постає водночас суб'єктом як *нормативної "кризи ідентичності"* (наприклад, психологічно-вікової чи так званої екзистенційної), так її подолання.

Сказане, однак, ще не окреслює шляхів подолання кризових станів та ситуацій у їх *деструктивному* сенсі. Слід визначити зовнішні умови й механізми формування описаного вище взаємопокладання свідомості та мислення. На нашу думку, продуктивними в цьому плані є біблерівські визначення культури та, відповідно - "розуму культури":

1. "*Культура* є формою одночасного буття і *спілкування* людей різних — минулих, теперішніх і майбутніх — культур, форма діалогу та взаємопородження цих культур... Конкретна форма такого спілкування, такого спів-буття (і взаємопородження) минулих, теперішніх і майбутніх культур — це форма (подія) твору; твір — форма спілкування індивідів у горизонті спілкування особистостей, форма спілкування особистостей як (потенційно) різних [рос. "*раз-личных*". - С.К.] культур." Очевидним є "паралелізм" цього визначення з вищеокресленим розумінням особистої свідомості. Окрім того, тут показано вельми суттєвий - зокрема для психологічної персонології - взаємовизначальний зв'язок категорій культури та *особистості*. Остання, за Біблером, - "не наявне визначення (X — особистість, Y — ще не особистість...), але певна регулятивна ідея (горизонт) буття індивіда в культурі"). Отже, слід вважати, що свідомість в її вищенаведеному розумінні формується й розвивається в реальному *зовнішньому діалозі культур* (див. вище) і є його *інтеріоризованим* планом (формою). Водночас розвиток і трансформація свідомості (форми буття індивіда "в горизонті особистості") - провідний чинник розгортання зовнішнього діалогу культур як форми соціального буття, а відтак - рушій суспільних перетворень

2. "Культура — це форма *самодетермінації індивіда* у горизонті особистості, форма самодетермінації нашого життя, свідомості, мислення; тобто культура — це форма вільного рішення і перевирішення власної долі в усвідомленні її історичної та всезагальної відповідальності." Тут знов-таки очевидне співпадіння сутності культури з ідеєю *свідомості* як феномену самодетермінації, "самопокладання". За думкою Біблера, саме культура постає "призмою" обернення численних і дедалі потужніших сил зовнішньої детермінації (що руйнують або й унеможливають унікальність особистої свідомості...) на сили самотворення, самозміни, самоздійснення.

3. Культура – "*«світ уперше...»*. Культура у своїх творах дозволяє нам, авторові та читачеві, ніби знову породжувати світ, буття предметів, людей, своє власне буття з плоскості полотна, хаосу барв, ритмів вірша, філософських начал, миттєвостей моральнісного катарсису. Разом із цим у творах культури цей світ, що вперше твориться, з особливою безсумнівністю сприймається в його одвічній, незалежній від мене, абсолютній самотуттєвості...". Тут культура постає єдністю індивідуальної *творчості* (роль якої, за всезагальним визнанням, неухильно зростає, стає домінуючою в новітньому суспільстві) та активного *відтворення* (творчого *розуміння*) буття як процесу й продукту творчості *інших* осіб.

Усі ці визначення культури "збігаються у фокусі *твору*. Твір — ось відповідь на питання: «Що означає бути в культурі, спілкуватися в культурі, самодетермінувати власну долю в напруженнях культури, породжувати в культурі світ уперше?»" Отже, смислом новітнього "розуму взаєморозуміння, розуму культури" є всезагальне (поширюваному на все життя особистості й суспільства) *настановлення на сприйняття й породження творів культури*.

Сенс цієї інтенції уточнюється з розгортанням ідеї "твору культури". Це, по-перше, - "відсторонене від людини й втілене у плоть полотна, звуків, барв, каменю — власне буття людини, її визначеність як *цього*, єдиного, неповторного індивіда". Завважимо, що відтак породження твору завжди має характер *матеріальної предметно-знаряддєвої перетворювальної діяльності*

й водночас створення (трансформації) *ідеального об'єкта* корелята, "образа" індивідуальної свідомості. Далі, "твір завжди *адресований*... в ньому, в його плоті, адресоване моє — авторське — буття...". У підсумку "у ключі *реального* створення творів виникає (вирішальна для ХХ століття) форма розуміння буття, космосу, речей — *так, ніби вони були твором.*"

Це знаменує "зміщення культури до епіцентру буття... у *виробництві* (науково-технічна революція замикає на вільний час усю предметну діяльність людини, виявляє і робить безпосередньо значущою всезагальну «самонапрявленість» цієї діяльності); у *соціальних феноменах* (малі динамічні самодіяльні групи поступово стають основними осередками людського спілкування); у *спілкуванні різних культур* (культури Заходу і Сходу і далі — *античності, середніх віків, нового часу*... сходяться та вперше породжуються у точці свого початку); у *граничних моральнісних перипетях*... (всюди індивід виштовхується з міцних ніш соціальної, історичної кастової детермінації, всюди він постає перед трагедією відначального моральнісного вибору і рішення)." Так визріває "новий... *соціум культури* — особлива... соціальність, точніше, форма вільного спілкування людей у силовому полі культури, діалогу культур... Саме протистояння мегасоціуму промислової цивілізації... та малих осередків соціуму культури... буде вирішальною подією початку ХХІ століття".

Цей підхід чіткіше окреслює як смисл глобальної "кризи людства" у ХХ - ХХІ ст., так і практичну значущість настановлення на буття в культурі (на діалог культур) для подолання деструктивних аспектів цієї кризи, для участі психології в цьому подоланні. Так, ідеться про "кризу переходу" особової та суспільної свідомості від новочасної домінанти вичерпного "об'єктного" *пізнання* будь-якого предмета (заради його перетворення згідно з потребами суб'єкта) до настановлення на діалогічне *спілкування* з предметом (річчю, особою, світом, із самим собою) *як із суб'єктом*, у "режимі" породження та розуміння творів (автор - реципієнт - герой). На рівні ж суспільства нагальною є розбудова (в економічній, соціально-

політичній, освітньо-виховній, побутовій сферах) діалогічної взаємодії - сперечання, взаємоузгодження - індивідуальних та групових суб'єктів як носіїв (авторів) унікальних ціннісно-сміслових інтенцій, творчих настановлень та здібностей, тобто, потенційно, - різних способів буття в культурі, різних культур мислення, спілкування й діяльності.